ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/049-063
УДК (UDC) 37.091 : [2-523.6 : 2-773 (477.25) «1800/1920»] (045)

EDUCATIONAL INSTITUTIONS AT KYIV EPARCHY MONASTERIES BETWEEN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Oleksandr Chuchalin*

Abstract

The article explores the establishment and activities of educational institutions within Kyiv eparchy monasteries from the second half of the 19th century to the early 20th century. A detailed analysis of relevant sources shows that this period marked the peak of activity for various monastic educational institutions, which emerged as significant socio-cultural centres for the Orthodox Church in Ukraine.

The article aims to investigate educational activities of Kyiv eparchy monasteries from the second half of the 19th century to the early 20th century, focusing on the establishment and activities of various types of educational institutions associated with them. **The research is methodologically grounded** in the principles of scientific rigour and historicism, using general scientific methods of empirical and theoretical investigation. It allows for a specific historical approach to understanding educational activities of Kyiv eparchy monasteries during the designated period.

The scientific novelty of this research lies in its first-ever analysis and systematization of information about educational activities of Kyiv eparchy monasteries, drawing on both archival and published sources. The research delves into the efforts to establish and organize various types of educational institutions affiliated with these monasteries, as well as examines the social composition of the student body.

Conclusions. The research into the problem in question reveals that within the Kyiv eparchy from the late 19th to the early 20th centuries, various educational institutions were established: parish schools, parish schools with craft and needlework departments, literacy schools, church-teacher schools and theological colleges. These institutions were primarily funded by the monasteries themselves, while tuition fees were only charged to children from prosperous families. Most students came from orphanages or impoverished backgrounds. The educational facilities were housed in both newly constructed buildings and monastery spaces adapted for educational purposes, complete with dining facilities and student accommodations. Alongside academic instruction, these monastic educational institutions offered well-structured vocational training.

Keywords: Orthodox Church, Kyiv eparchy, monastery, education, school, college, the Synodal period

* PhD in History, Associate Professor of the Department of Ukraine's History, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine. E-mail: aleksandro2.1989@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3876-8237

Навчальні заклади при монастирях Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.

Олександр Чучалін*

Анотація

У статті досліджується створення та діяльність навчальних закладів при монастирях Київської єпархії в другій половині XIX – на початку XX ст. Аналіз джерел та літератури дозволяє стверджувати, що цей період був часом найактивнішої діяльності монастирських навчальних закладів різних типів, які стали важливими соціокультурними центрами Православної церкви в Україні.

Метою роботи є дослідження освітньої діяльності монастирів Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст., створення та діяльності при них навчальних закладів різних типів. **Методологічною основою дослідження** слугують принципи науковості, історизму, використано загальнонаукові методи емпіричного та теоретичного дослідження, що уможливили використання конкретно-історичного підходу до вивчення освітньої діяльності монастирів Київської єпархії вказаного хронологічного періоду.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше на основі архівних та опублікованих джерел проаналізовано та систематизовано інформацію про освітню діяльність монастирів Київської єпархії, досліджено заходи зі створення й організації діяльності при них навчальних закладів різних типів, а також соціальний склад учнів.

Висновки. Дослідження означеної наукової проблеми показало, що в Київській єпархії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. існували різні типи навчальних закладів: церковно-приходські школи, церковно-приходські школи з ремісничими відділеннями та рукоділлям, школи грамоти, церковно-учительські школи та духовні училища. Головним джерелом їх фінансування слугували власні засоби монастирів, плата за навчання бралася лише дітей забезпечених родин. Вихованцями цих закладів ставали переважно діти-сироти та діти з бідних родин. Навчальні заклади розміщувалися як в новозбудованих, так і в пристосованих для освітньої діяльності монастирських приміщеннях. При школах були їдальні та притулки для постійного проживання учнів. Окрім знань в монастирських навчальних закладах надавалася і належним чином організована професійна підготовка.

Ключові слова: Православна церква, Київська єпархія, монастир, освіта, школа, училище, синодальний період

Цитування: Чучалін, О. (2024). Навчальні заклади при монастирях Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. *Консенсус, 2,* 49-63.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/103

* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: aleksandro2.1989@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3876-8237

Питання організації монастирських шкіл та училищ стали важливою соціальною функцією Православних церкви в XIX – на початку XX ст. Монастирі Києва здавна мали досвід та традиції освітньої діяльності. Однак, не дивлячись на значну потребу в підготовці освічених людей, що стояла перед Російською імперією в XIX ст., держава тривалий час не залучала православні обителі до участі в такого виду соціальної діяльності. Лише на середину XIX ст. обителям Київської єпархії вдалося вирішити питання матеріального та господарського утримання навчальних закладів. Як чоловічі, так і жіночі монастирі Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. брали активну участь у справі організації народної освіти. Вони утримували початкові та ремісничі школи, де навчалися діти переважно бідних родин та безпритульні сироти, яким обителі забезпечували безкоштовне проживання та харчування. При жіночих монастирях створювалися єпархіальні училища та училища для дівчат духовного звання

Аналіз останніх і публікацій. Оскільки тема освітньої діяльності монастирів Православної церкви в Україні відноситься до кола актуальних наукових проблем сучасності, то окремі її аспекти розглядалися авторами в їх наукових публікаціях. Зокрема, культурно-просвітницьку діяльність православних монастирів і чернецтва південної частини Київської єпархії з кінця XVIII до початку XX ст. досліджував Н. Лавріненко[1]. Умови появи церковно-педагогічних шкіл, що здійснювали підготовку учительських кадрів, особливості організації їх діяльності, формування учительського складу та контингенту учнів на прикладі церковнопарафіяльної школи, що функціонувала при Києво-Михайлівському монастирі, відображені в наукових дослідженнях М. Янчука[2]. Діяльність Михайлівської церковно-учительської школи, заснованої при Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі у 1890 р. також досліджував Т. Кузьменко[3]. Однак, тема створення та діяльності навчальних закладів при монастирях Київської єпархії станом на сьогодні не має свого комплексного вирішення. Тому **метою роботи є** дослідження освітньої діяльності монастирів Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст., створення та діяльності при них навчальних закладів різних типів та соціального складу їх учнів.

Виклад основного матеріалу. Синодальний період в історії православних монастирів на території України був досить неоднозначним. Серед позитивних його результатів варто назвати й розгортання масштабної соціокультурної діяльності.

---

[1] Лавріненко Н.П. Участь православних монастирів Київської єпархії у системі духовної освіти Російської імперії (XIX – початок XX ст.). *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. пр.* Вип. 14. К., 2005. С. 18-26; Лавріненко Н.П. З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря (забута обитель). *Київська старовина*. 2006, № 6; Лавріненко Н.П. Православні монастирі Південної Київщини (соціально-економічна діяльність). 1773-1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2009. 216 с.

[2] Янчук М. Підготовка учительських кадрів у церковно-учительських школах наприкінці XIX – на початку XX століття. *European philosophical and Historical Discourse*. 2018. Volume 4. Issue 3. P. 79-85.

[3] Кузьменко Т. Михайлівська церковно-учительська школа при Києво-Золотоверхому монастирі (кін. XIX ст.). *Труды Киевской духовной академии*. 2019. № 19 (191). С. 88-99.

Соціально-економічний розвиток XIX ст. вимагав розвитку освіти, однак не лише у великих містах, а й залучення сільського населення до процесу отримання знань. Також варто підкреслити, що розвиток освіти в сільській місцевості мав низку проблем, оскільки існуюча на той час система початкової освіти не передбачала навчання селянських дітей. Варто також враховувати й такий важливий фактор, як збереження кріпосного права.

У першій половині XIX ст. освіта й релігія фактично стали двома взаємопов'язаними засобами інтелектуального та морального розвитку людини. Спроби Духовного відомства організувати школи при церквах і монастирях для селянських дітей до 30-х рр. XIX ст. практично не давала вагомих результатів. Важливим у вирішенні цього питання став указ Святійшого правлячого Синоду від 20 жовтня 1836 р., яким було затверджено «Правила стосовно початкового навчання селянських дітей»[4]. У цьому документі, зокрема, йшлося про залучення православного духовенства до повсюдного відкриття шкіл для дітей селян, оскільки «...початкова освіта селянських дітей є обов'язком приходського духовенства»[5]. Виходячи з цього можна стверджувати, що це були перші правила церковно-приходських шкіл, якими й визначався ключовий принцип їх діяльності. Основний їх зміст зводився до наступного:

- початкове навчання сільських дітей є обов'язком приходського духовенства, яке повинне використовувати цю можливість для виховання дітей «у вірі і благочесті»;

- церковно-приходські школи повинні були відкриватися лише в тих населених пунктах, де не було указних училищ інших відомств;

- ці школи мали відкриватися за можливості при чоловічих монастирях для дітей чоловічою статі, при жіночих монастирях – для дітей жіночої статі;

- навчання могло здійснюватися в будинку священника або домах притчу і здійснюватися священнослужителем, дияконом або причетником;

- навчання було безкоштовним і включало читання книг та книг цивільного друку, а також за бажанням – навчання письму, початкам арифметики та Закону Божого;

- діти в обов'язковому порядку привчалися до служби в храмі;

- навчальний рік розпочинався з 1 вересня і тривав до 1 травня, увесь інший час оголошувався канікулярним;

- у ході навчання використовували посібники та інші книги, які купували монастирі або їх церкви.

У 1832 р. було створено Київський навчальний округ, до якого увійшли, у тому числі, й монастирські заклади освіти. Тому практично до 1860-х рр. завдання навчання селянських дітей Київської губернії основам грамоти перебувало в руках

[4] Гаврилов А.В. Страница из истории церковно-приходской школы. *Христианское чтение*. 1895. № 7-8. С. 91-113.
[5] Ibidem.

духовенства[6]. Одним із завдань навчальних закладів, організованих при монастирях, було дати дітям практичні знання, необхідні для їх самостійного життя. Оскільки монастирі були територіально ближчими до сільських населених пунктів, то для дітей-сиріт та дітей із бідних родин це була єдина можливість отримати початкову освіту і знайти собі роботу в майбутньому. Монастирські школи ставили собі за мету давати дітям і практично корисну освіту, навчаючи їх різним ремеслам, спеціальностям і мистецтву –всьому тому, що знадобилося б їм у подальшому практичному житті. Рівень освіти міг бути різним і залежав від самої школи та можливостей обителі, а також історичних обставин їх існування.

Завданнями монастирської освіти також було і виховання волі дитини. Самі умови життя дітей були позбавлені надмірностей, аскетизм стосувався всіх сторін побуту. Монастирські школи привчали дітей до праці та подолання труднощів як важливим життєвим навичкам. При монастирях формувалися бібліотеки, з фондів яких для читання пропонувалася християнська художня література, твори християнських письменників та Святе Письмо.

У 60-х рр. XIX ст. політика Святійшого Синоду спрямовується на збільшення духовних освітніх установ. Згідно «Височайшого» розпорядження, оголошеного Обер-прокурору Святійшого Синоду графові Д.А. Толстому 6 квітня 1866 р., створення при монастирях благодійних та виховних закладів стає обов'язковим[7]. Уже 25 квітня 1866 р. Синод виконав височайше розпорядження у вигляді відповідного указу духовним консисторіям[8].

Починаючи з другої половини XIX ст. при чоловічих монастирях Київської єпархії було створено низку різного типу дитячих навчальних закладів. У самому місті Києві існувало Лаврське двокласне народне училище, засноване митрополитом Київським і Галицьким Арсенієм (Амфітеатровим) у грудні 1860 р. Воно розміщувалося в передмісті Києва, на Звіринці, в будинку, що належав Києво-Печерській лаврі. Щороку тут навчалося від 90 до 130 учнів, переважно з бідних родин. Наприклад, у 1869/1870 навчальному році тут разом навчалося 102 хлопчики і 20 дівчаток, а у 1884 р. – уже 150 хлопчиків[9].

Це було двокласне училище змішаного типу, що утримувалося за рахунок Києво-Печерської лаври й обходилося їй в розмірі 2 тис. руб. на рік. Воно складалося із трьох груп дітей в молодшому класі та двох – у старшому. Головним навчальним предметом був Закон Божий. Також тут діти опановували азбуку, набували початкових знань з арифметики, історії, географії. Вивчали російську та слов'янську

[6] Фазан Т.П. Підготовка жіноцтва у православних монастирях України до духовно-морального виховання дітей (XIX – перша чверть XX століття): дис... к.п.н: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Полтава, 2020. С. 100.

[7] Обзор учреждения в России православных монастырей со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1869 гг) / Сост. Н. Григорович. СПб., 1869. С. IX.

[8] Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительственного Синода. 1721–1878 г. М.: Типогр. М.Н. Лаврова и К, Леонтьевский переулок, дом № 14, 1879. С. 218.

[9] О школах при монастырях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости.* 1886. № 21. С. 960.

мови. Педагогічний процес тут забезпечували троє вчителів: двоє з них закінчили курс Київської духовної семінарії та один лаврський старець[10]. Навчання у цій школі було зорієнтовано, переважно, на підготовку учнів до заняття учительською діяльністю в школах грамоти при сільських церквах.

Згодом, уже в 1866 р. при монастирі Києво-Печерської лаври також було відкрито й школу живопису. Метою діяльності цієї школи було, окрім підготовки майбутніх фахівців з іконописання, розвивати нові для того часу мистецькі напрями – ксилографію та літографію. Для цього школа мала відповідні відділення. Навчалися у цій школі від 10 до 15 учнів щороку. Приймати їх дозволялося уже з 7-річного віку[11]. Уже станом на 1884 р. на утриманні Києво-Печерської лаври перебували: іконописна та позолотна школи, в якій навчалося 30 учнів; типографська, у якій 67 учнів отримували початкове навчання грамоті та типографському виробництву; початкова народна школа на Звіринці для 100 хлопчиків з бідних родин, частина з яких перебували на повному утриманні лаври. Загалом, наприклад, упродовж 1883/1884 навчального року на утримання усіх своїх трьох шкіл Києво-Печерською лаврою витрачалося близько 13 тис. руб. Крім того, лаврою здійснювалися пожертви на підтримку інших освітніх проєктів Київської єпархії. Зокрема, це були, так звані, Лаврські стипендії в Київській духовній академії, двох семінаріях і двох училищах в сумі 510 руб., допомога Київському училищу для дівчаток духовного звання в сумі 1000 руб., пожертви для бідних учнів київських єпархіальних училищ в сумі 1145 руб.[12]

У 1866 р. при Свято-Троїцькому спільножительному чоловічому монастирі його ігуменом архімандритом Іоною також було організовано школу[13]. На повному монастирському утриманні тут навчалося 16 хлопчиків-сиріт та дітей з бідних родин. Перелік предметів тут був таким же, як і в початкових училищах: Закон Божий, короткий катехізис, Священна історія, церковнослов'янське і російське читання, чистописання, початкова арифметика та церковний спів. У позаурочний час учні залучалися до занять зі столярства.

З 1872 р. при Києво-Видубицькому Михайлівському другокласному чоловічому монастирі коштом обителі була створена і утримувалася однокласна школа з притулком для хлопчиків з бідних родин і дітей усіх станів[14]. Щороку тут перебувало близько 15 дітей. Завідував школою настоятель монастиря. Навчання забезпечували два вчителі. Перелік навчальних предметів формували: короткий катехізис, Священна історія, церковнослов'янська та російська мови, короткий нарис з російської історії та географії, чистописання та спів. У позаурочний час в монастирській майстерні дітей навчали столярному та малярному ремеслам. Наставником тут був запрошений для цієї роботи міський майстер. Крім того, учні щоденно залучалися до кліросного співу на літургіях.

---

[10] Лаврское народное училище в Киеве. *Киевские епархиальные ведомости.* 1870. №14. С. 465–466.
[11] Живописная школа Киево-Печерской лавры. *Киевские епархиальные ведомости*. 1866. № 3. С. 125.
[12] Киево-Печерская лавра в 1883 году. *Киевские епархиальные ведомости.* 1884. № 2. С. 64.
[13] О школах при монастырях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости.* 1886. № 21. С. 963.
[14] Ibid. С. 962.

При Медведівському Миколаївському монастирі існувала реміснича школа, в якій навчалося щороку до 20 хлопчиків. Дітей тут навчали живопису, різьбі по дереву, позолоті та столярній справі. Територіальні віддаленість від великих населених пунктів та низька заробітна плата створювали брак педагогічних кадрів. Зокрема, у 1872/1873 навчальному році школа потребувала вчителя грамоти та нотного партесного співу. Для бажаючих обіцяли скромну зарплату у розмірі 120 руб. сріблом на рік, квартиру та харчування[15].

При Києво-Михайлівському чоловічому монастирі з 1885 р. було відкрито школу церковного співу для навчання псаломщиків[16]. Ідея про створення такої школи виникла в Київській єпархіальній училищній раді з огляду не те, що вчителі церковно-приходських шкіл не мали з цього питання належної освіти і не були знайомі з відповідними методами навчання такому мистецтву. Тому було прийнято рішення відкрити при Михайлівському монастирі клас хорового церковного співу для навчання вчителів церковно-приходських шкіл правилам цього виду мистецтва. Згодом тут було створено клас псаломщиків, до якого набирали учнів, що вже мали освіту двокласних церковно-приходських шкіл і мали голос для навчання церковному співу.

При Києво-Михайлівському монастирі діяла й церковно-учительська школа. Сюди приймали учнів віком від 15 до 18 років, що вже закінчили курс навчання при двокласних церковно-приходських школах. Вступні іспити проводилися з 1 вересня. Бажаючі тут навчатися мали подати заяву, метрику про народження, свідоцтво про закінчення церковно-приходської школи та характеристику від приходського священника. Також вони мали бути звільненими від військової повинності[17]. Для учнів при монастирі було облаштовано безкоштовне проживання в гуртожитках, харчування та забезпечення одягом.

Щоденне меню учнів у шкільних їдальнях чи монастирських трапезних було простим, але ситним і здоровим. Воно було практично однотипним у всіх монастирських навчальних закладах Київської єпархії. Якість харчування дітей залежала також і від відповідальності завідуючого монастирським господарством. Щоденно учні отримували гарячий сніданок з однієї страви, обід зазвичай складався з двох страв – в скоромні дні з м'ясом або салом, у дні посту – з сушеною чи соленою рибою, вечеря – з однієї чи двох гарячих страв. На полудник давали гарячий чай з хлібом[18].

Цікавим є питання розпорядку життя дітей у школах Михайлівського монастиря. Підйом був раннім. Щоденно учні прокидалися о 5.30 годині ранку, оскільки о 6 годині вони мали бути присутніми на ранковій літургії. З 8 до 9 години

[15] Извести по Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости.* 1873. № 2. С. 12.
[16] О школах при монастырях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости.* 1886. № 21. С. 964.
[17] От совета псаломщического класса при Киево-Михайловском монастыре. *Киевские епархиальные ведомости.* 1909. № 29. С. 389.
[18] *Киевские епархиальные ведомости.* 1904. № 28. С. 85.

був сніданок у монастирській столовій. Від 9 години до 14.45 тривали заняття в школі. О 17 годині учні обов'язково мали бути присутніми на вечірньому богослужінні, о 20 годині – спільна вечеря, далі до 22 години тривала підготовка домашніх завдань. О 22 годині читалася вечірня молитва і о 23 годині всі учні лягали спати[19].

У монастирській церкві до обов'язків учнів відносилося все читання і спів за статутом. Завдячуючи цьому вони упродовж дворічного навчання в школі досить добре засвоювали церковний статут.

Для кращого нагляду за учнями в усіх монастирських школах запроваджувалася посада класного вихователя. Його завданнями було: слідкувати за успіхами в навчанні учнів свого класу, допомагати їм у підготовці домашніх завдань, відпрацьовувати техніку читання та переказу. Монастирські школи переймалися і збереження фізичного здоров'я своїх учнів. Постійно підтримувалися порядок і чистота шкільних приміщень, приділялася особлива увага якості та калорійності харчування, періодично здійснювався медичний огляд усіх учнів, навчальні приміщення забезпечувалися аптечками[20].

Крім того, на базі Богуславського Миколаївського монастиря понад з 1818 р. функціонувало єпархіальне духовне училище, яке утримувалося за рахунок приходу. При Жаботинському Онуфріївському монастирі діяли церковнопарафіяльні школи та школи грамоти. У Медведівському Миколаївському та Жаботинському Онуфріївському монастирях діяла школа живопису[21].

Практично з середини XIX ст. бере свій початок й організація монастирями жіночої освіти. Вона була орієнтована на навчання дітей-сиріт, дітей з нижчих станів, духовенства, а також послушниць. Циркулярним указом Святійшого правлячого Синоду 1867 р. єпархіальне керівництво зобов'язувалося залучати жіночі обителі до активної освітньої та благодійницької діяльності. Пропонувалося відкриття при жіночих монастирях навчальних закладів для дівчаток духовного звання, а також лікарень та богаділень[22].

Циркулярний указ Святійшого правлячого Синоду від 28 лютого 1868 р. обов'язував єпархіальних архієреїв запропонувати жіночим монастирям «потурбуватися про облаштування при них навчальних закладів для дівчат переважно духовного звання та інших благодійницьких закладів, якщо цьому дозволятимуть наявні засоби». Указ від 28 лютого 1870 р. суспільне служіння монастиря ставало умовою його виникнення: «відповідно до височайшого повеління, відкриття нових монастирів допускається виключно за обов'язкової умови облаштування при них освітнього чи благодійницького закладу». Тому, уже до 80-х–

[19] Ibid. С. 86.
[20] Ibid. С. 87.
[21] Лавріненко Н.П. Утворення та діяльність навчальних закладів при жіночих монастирях Київської епархії. *Фінанси України*. 2005. № 12. С. 142.
[22] Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости.* 1868. № 10. С. 113.

90-х рр. XIX ст. майже при всіх жіночих монастирях відкривалися церковно-приходські школи, які утримувалися самими монастирями. У цих школах навчали переважно сиріт і дітей бідняків. Часто монастирські школи були єдиними навчальними закладами в регіонах, які були доступними для дітей бідного населення. Програма навчання включала загальноосвітні предмети та навчання рукоділлю.

На той період жіноча духовна освіта була представлена двома типами навчальних закладів: жіночими єпархіальними училищами та училищами для дівчат духовного звання. По всій Російській імперії таких нараховувалося на той час більше сімдесяти, де навчалося більше 25 тис. учениць. Це були вже цілком і повністю сформовані навчальні заклади зі своєю історією, організованою оригінальною системою управління, вибудуваним навчально-виховним процесом. Як правило, учениці таких шкіл отримували початкову освіту і їх навчали рукоділлю. До такого типу належали і навчальні заклади, організовані при жіночих монастирях Київської єпархії. Зокрема, мова йде про двокласну школу з гуртожитком для дівчаток-сиріт, що було створено при Києво-Покровському монастирі; училище при Києво-Флорівському монастирі; двокласну школу зі зразковою при ній початковою школою Ржищівського Спасо-Преображенського заштатного жіночого монастиря; двокласне жіноче училище Лебединського Миколаївського монастиря; школу грамоти та навчання рукоділлю при Чигиринському Троїцькому жіночому монастирі.

У другій половині XIX ст. при монастирях Київської єпархії існувало чотири жіночих училища духовного відомства – Київське, Лебединське, Києво-Флорівське та Ржищівське[23].

Київські митрополити завжди займали позицію підтримки просвітницької діяльності монастирів. Особлива увага зверталася на дітей-сиріт духовного звання, надання їм початкової освіти та навчання рукоділлю. Зокрема, за часів перебування на посаді митрополита Київського і Галицького Філарета (Амфітеатрова) значна увага зверталася на облаштування при Лебединському Миколаївському жіночому монастирі, розташованому в Чигиринському повіті Київської губернії, притулку для дівчаток духовного звання. Розширення його діяльності відбулося за наступного митрополита Ісидора (Нікольського), який активно підтримував ігуменю монастиря Філарету (Шліппенбах) з цього питання. Завдячуючи їх активній позиції, у 1859 р. при Лебединському жіночому монастирі було відкрито чотирикласне училище для дівчаток духовного звання, яке утримувалося переважно за кошти самої обителі.

Це було перше училище в Київській єпархії такого напряму діяльності. Станом на 1872/1873 навчальний рік це вже було шестикласне училище. Під наглядом наставниці училища – настоятельниці монастиря ігумені Філарети, її помічниці та 9 класних наставниць на вихованні й навчанні тут перебувало 43 учениці на повному училищному (монастирському) утриманні та 56 учениць з умовною платою за навчання й утримання[24]. Курс навчання передбачав опанування Закону Божого,

[23] Киевская епархия в 1878 г. *Киевские епархиальные ведомости.* 1879. № 7. С. 2.

[24] Краткий отчет о состоянии Лебединского шестикласного училища девиц духовного звания в Лебединском николаевском второклассном женском монастыре за 1872/73 год. *Киевские епархиальные ведомости.* 1874. № 6. С. 88–112.

російської та слов'янської мов, чистописання, арифметики, географії, загальної історії, російської історії, фізики та геометрії, французької та німецької мов, педагогіки, музики та рукоділля. Перелік предметів та їх програму було схвалено Міністерством народної освіти[25].

Лебединське училище було запитуваним в регіоні, про що свідчить чисельність його вихованок. Так, наприклад у 1877/1878 навчальному році в училищі налічувалася 91 учениця (69 із духовного звання та 22 з інших станів). 41 із них були пансіонерками монастиря, 50 учениць перебували на платному навчанні і утриманні. Ними опікувалися ігуменя, вона ж була і начальницею училища, 14 вчителів та 1 наглядачка лікарні. Загалом, станом, наприклад, на 1878 р. в усіх жіночих училищах духовного відомства Київської єпархії нараховувалося близько 500 учениць[26]. Переважна більшість яких були діти з родин духовенства, решта – представниці різних верств тогочасного суспільства та, навіть, діти фахівців-іноземців, які працювали на підприємствах Російської імперії.

У період 1888–1918 рр. при Лебединському жіночому монастирі існувало вже двокласне жіноче (професійне) училище. У кожному класі навчання тривало по два роки. Кількість учениць в кожному класі не могло перевищувати 40 осіб. До першого класу приймали дітей від 10 до 12 років. Для вступу до першого класу потрібно було скласти іспит на знання курсу елементарної грамоти. В училищі вихованки опановували Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, історію Росії, домоводство, чистописання, малювання з геометричним кресленням. Освоювалися ученицям і різні види рукоділля: швейне, вишивальне, в'язальне, кравецьке, палітурне тощо[27]. Саме останньому в тижневому навантаженні виділялося найбільше годин. Викладання навчальних предметів здійснювалося за підручниками, схваленими Святійшим синодом і за програмами, складеними педагогічною радою училища відповідно до програм двокласних церковно-приходських шкіл і перших чотирьох класів жіночого єпархіального училища[28].

При Києво-Флорівському першокласному та при Ржищівському Спасо-Преображенському заштатному жіночих монастирях у 1870 р. також було засновано навчальні заклади для дівчаток духовного звання, які з 1874 р. було реорганізовано в трикласні училища. Зокрема, в училищі Києво-Флорівського монастиря упродовж кожного навчального року перебувало більше 50 учениць, а у Ржищівському монастирі – більше 30 осіб[29]. Це були переважно діти-сироти та діти з бідних родин, тому обителі змушені були їх утримувати за власний кошт. Така благодійність з боку

[25] Краткий отчет о состоянии Лебединского шестиклассного училища девиц духовного звания в Лебединском Николаевском второклассном женском монастыре. *Киевские епархиальные ведомости.* 1874. № 6. С. 88.
[26] Киевская епархия в 1878 г. *Киевские епархиальные ведомости.* 1879. № 7. С. 5.
[27] Ibid. С. 157, 163.
[28] Отчет о состоянии Лебединского женского духовного профессионального училища за 1898–1899 учебный год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1900. № 3. С. 38.
[29] Ibidem.

Ржищівського монастиря має бути особливо оцінена, оскільки обитель була заштатною, хоча й отримувала із державної скарбниці незначні кошти, але була дуже обмежена в фінансових засобах.

Митрополитом Ісидором (Нікольським) виношувалася ідея створення такого училища і в самому Києві. Однак, не довгий термін його перебування на посаді митрополита не дозволив реалізувати задумане. Проєкт створення такого училища вдалося втілити в життя у 1861 р. уже його наступнику митрополиту Арсенію (Москвіну)[30]. Саме завдякчуючи митрополиту на реалізацію цього проєкту вдалося зібрати більше 19 тис. руб. благодійницьких коштів. Крім того, щорічні внески від київських монастирів (Києво-Флорівського, Братського, Миколаївського і Видубицького) становили близько 6 тис. руб. Училище мало своє окреме приміщення на Липках в Києві. Матеріальна підтримка з боку меценатів, пожертви від небайдужих заможних містян сприяли розвитку училища, зміцненню його матеріальної бази та розширенню освітніх можливостей. Завдячуючи активній діяльності призначеного у 1863 р. головним розпорядником (директором) училища протоієрея П.Г. Лебединцева, активізувалася заходи з подальшого розвитку і облаштування навчального закладу. З року в рік зростала чисельність бажаючих влаштувати своїх дітей на виховання й навчання до Київського жіночого училища. Змінився й підхід до організації освітнього процесу. Новий очільник училища запровадив однорічний курс навчання, було прийнято програму гімназій, відкрито додаткові класи, розширювалися навчальні корпуси, запроваджувалася оплата вчителям за проведені уроки, запрошувалися нові викладачі. Станом на 1878 р. це вже було шестикласне училище, у якому навчалося 305 учениць (236 – за власний кошт і 69 утримувалося коштом самого училища). Усі вихованки забезпечувалися місцями для проживання в гуртожитку училища[31].

У 1870 р. при Києво-Флорівському жіночому монастирі було відкрито трикласне жіноче училище. Навчалося там щороку більше 40 учениць. Це були діти з бідних родин та діти-сироти. Перелік предметів тут був однаковим для всіх навчальних закладів такого типу. Позаурочний час використовувався також з користю – діти активно займалися вишиванням золотом, виготовленням паперових квітів, рукоділлям.

З 1874 р. діяло жіноче духовне училище при Чигиринському Троїцькому жіночому монастирі, яке згодом було перетворено двокласну жіночу церковно-приходську школу[32].

Головною проблемою процесу становлення й розвитку жіночої духовної освіти був брак достатніх коштів та засобів для відкриття навчальних закладів та їх фінансування у процесі поточної діяльності. Тому тривалими були терміни

[30] Записка об устройстве и составе Киевского училища для девиц духовного звания. *Киевские епархиальные ведомости.* 1861. № 17. С. 510.
[31] Киевская епархия в 1878 г. *Киевские епархиальные ведомости.* 1879. № 7. С. 3-4.
[32] Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 181. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 18.

відкриття навчальних закладів, обмежене число місць для учнів. Суттєвою проблемою ставало і кадрове забезпечення навчального процесу. Через скромну заробітну плату, відсутність статусу державного службовця та отримання потім з віком пенсійного забезпечення училищам не вдавалося сформувати постійний педагогічний штат. Тому єпархіальні училища не могли розраховувати на постійний і стійкий педагогічний персонал, оскільки їх Статут не давав вчителям, на відміну від інших духовно-навчальної служби, права на не пенсію та будь-яких інших посадових прав. Складною була і система управління навчальними закладами, що фактично розділяла владу між радою училища, начальницею та інспектором класів, виявила проблему статусу начальниці єпархіального училища.

Не дивлячись на стрімкий розвиток культурного і соціального життя другої половини XIX ст., єпархіальні жіночі училища ще залишалися шестикласними і склад навчальних предметів практично не змінився від 1868 р. Проблема подальшого навчання хвилювала батьків та учениць єпархіальних жіночих училищ. Річ у тім, що свідоцтво про закінчення єпархіальних училищ не прирівнювалося до гімназійного атестата. Випускниці єпархіальних училищ могли вступати на вищі курси за умови здачі всіх екзаменів за гімназичний курс. Вибір подальших занять також був невеликим і зводився до посади сільської вчительки. Витримувати конкуренцію на ринку праці з випускницями жіночих гімназій. Часто також при прийомі на роботу вимагалися рекомендаційні листи, а при прийомі на роботу гувернантками приватні будинки віддавали перевагу гімназисткам. Ще однією проблемою була закритість навчальних закладів, надмірно суворі порядки для учениць не дозволяли їм під час навчання отримувати всебічний розвиток, формували їх замкнутість та перешкоджали їх соціалізації.

На початку XX ст. криза жіночої духовної освіти набуває системного характеру. Вона була викликана невідповідністю стандартів освіти та застарілим уявленням керівництва Російської православної церкви про роль жінки потребам суспільства, що стрімко розвивалося в результаті проведених реформ другої половини XIX ст. На сторінках церковної періодики розпочалися обговорення стану справ в жіночій духовній освіті, пошук шляхів вирішення кризової ситуації[33].

Святійший Синод змушений був звернути на це увагу своєю постановою від 20 грудня 1905 р. змушений був визнати, що Статут 1868 р. застарів і потребував змін. У результаті у 1907 р. Синодом було прийнято новий освітній стандарт для єпархіальних жіночих училищ. Тепер навчальна програма семикласного єпархіального жіночого училища не лише зрівнювалася з програмою жіночих гімназій, але ставала навіть більш об'ємною. Відповідно, єпархіальні училища за рівнем освітнього стандарту уже не поступалися жіночим гімназіям[34].

---

[33] Забытые училища. *Церковный вестник*. 1905. № 51-52. Стлб. 1605; Разумовский М. Недочеты современного учебно-воспитательного строя епархиальных женских училищ. *Церковно-общественная жизнь*. 1906. № 27-31. С. 16.

[34] Владимирский Н. Стоит ли учиться в седьмом классе епархиального училища? Казань, 1908. С. 3.

Загалом, за статистичними даними кінця XIX ст. у Київській єпархії за період з 1867 по 1891 рр. отримали освіту в духовних училищах 21 832 учнів. Київська єпархія кінця XIX ст. у порівнянні з іншими єпархіями Російської православної церкви займала чільне місце за кількістю студентів та учнів[35]. Після закінчення при монастирі навчального закладу його випускники мали можливість вибору свого подальшого життєвого шляху. Незначна частина з них, в основному це були діти-сироти й діти з бідних родин, залишалися при монастирях послушниками і ченцями обителі, в якій виховувалися. Переважна більшість випускників таких навчальних закладів, отримавши початкову освіту та елементи професійної підготовки, поверталася до мирського життя.

Висновки. Отже, навчальні заклади монастирів Київської єпархії займали вагоме місце в системі освіти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. та сприяли розвитку системи освіти окремо взятого регіону. Дослідження означеної наукової проблеми показало, що в Київській єпархії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. існували різні типи навчальних закладів: церковно-приходські школи, церковно-приходські школи з ремісничими відділеннями та рукоділлям, школи грамоти, церковно-учительські школи та духовні училища. Окрім знань в монастирських навчальних закладах надавалася і належним чином організована професійна підготовка.

Головним джерелом їх фінансування слугували власні засоби монастирів, плата за навчання бралася лише дітей забезпечених родин. Вихованцями цих закладів ставали переважно діти-сироти та діти з бідних родин. У монастирських школах і училищах навчалися діти переважно однієї статі, в залежності від типу монастиря – чоловічий чи жіночий. Хоча в ході дослідження було встановлено, що в окремі періоди в деяких монастирях хлопчики і дівчатка навчалися разом.

Навчальні заклади розміщувалися як в новозбудованих, так і в пристосованих для освітньої діяльності монастирських приміщеннях. При школах були їдальні та притулки для постійного проживання учнів.

REFERENCES

Fazan, T.P. (2020). Pidhotovka zhinotstva u pravoslavnykh monastyriakh Ukrainy do dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei (XIX – persha chvert XX stolittia) [Preparation of women in Orthodox monasteries of Ukraine for the spiritual and moral upbringing of children (XIX – first quarter of XX century]: dys… k.p.n: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky. Poltava [in Ukrainian].

Gavrilov, A.V. (1895). Stranica iz istorii cerkovno-prihodskoj shkoly [A page from the history of the parish school]. *Hristianskoe chtenie, 7–8*, 91-113 [in Russian].

Vysochajshie poveleniya i rasporyazheniya Svyatejshego Sinoda [The highest orders and decrees of the Holy Synod] (1868). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 10,* 113 [in Russian].

Vladimirskij, N. (1908). *Stoit li uchitsya v sedmom klasse eparhialnogo uchilisha?* [Is it worth studying

[35] Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–1841 по 1890-91 гг. СПб, 1897. 236 с.

in the seventh grade of the diocesan school?]. Kazan [in Russian].

Zhivopisnaya shkola Kievo-Pecherskoj lavry [Painting school of the Kiev-Pechersk Lavra] (1866). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 3*, 125 [in Russian].

Zabytye uchilisha [Forgotten schools] (1905). *Cerkovnyj vestnik, 51–52*, 1605 [in Russian].

Zapiska ob ustrojstve i sostave Kievskogo uchilisha dlya devic duhovnogo zvaniya [Note on the structure and composition of the Kyiv school for girls of the clergy] (1861). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 17*, 508–513 [in Russian].

Izvesti po Kievskoj eparhii [Notify the Kyiv eparchy] (1873). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 2,* 12 [in Russian].

Kievo-Pecherskaya lavra v 1883 godu [Kiev-Pechersk Lavra in 1883] (1884). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 2,* 64 [in Russian].

Kievskaya eparhiya v 1878 g. [Kyiv eparchy in 1878] (1879). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 7*, 2 [in Russian].

Kratkij otchet o sostoyanii Lebedinskogo shestiklasnogo uchilisha devic duhovnogo zvaniya v Lebedinskom nikolaevskom vtoroklasnom zhenskom monastyre za 1872/73 god [Brief report on the state of the Lebedinsky six-grade school for girls of the clergy in the Lebedinsky Nikolaevsky second-grade women's monastery for 1872/73] (1874). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 6,* 88–112 [in Russian].

Kuzmenko, T. (2019). Mykhailivska tserkovno-uchytelska shkola pry Kyievo-Zolotoverkhomu monastyri (kin. XIX st.) [St. Michael's Church and Teacher's School at the Kyiv-Zolotoverkhy Monastery (end of the 19th century)]. *Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademii, 19 (191),* 88–99 [in Ukrainian].

Lavrinenko, N.P. (2005). Uchast pravoslavnykh monastyriv Kyivskoi yeparkhii u systemi dukhovnoi osvity Rosiiskoi imperii (XIX – pochatok XX st.) [The participation of Orthodox monasteries of the Kyiv Diocese in the system of spiritual education of the Russian Empire (19th – early 20th centuries)]. *Lavrskyi almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: zb. nauk. Pr., 14,* 18–26 [in Ukrainian].

Lavrinenko, N.P. (2006). Z istorii Chyhyrynskoho Sviato-Troitskoho monastyria (zabuta obytel) [From the history of the Chigyryna Holy Trinity Monastery (forgotten monastery)]. *Kyivska starovyna, 6,* 99–106 [in Ukrainian].

Lavrinenko, N.P. (2009). *Pravoslavni monastyri Pivdennoi Kyivshchyny (sotsialno-ekonomichna diialnist). 1773–1917 rr.* [Orthodox monasteries of the Southern Kyiv region (social and economic activity). 1773–1917]. Cherkasy [in Ukrainian].

Lavrinenko, N.P. (2005). Utvorennia ta diialnist navchalnykh zakladiv pry zhinochykh monastyriakh Kyivskoi yeparkhii [The establishment and activity of educational foundations at women's monasteries of the Kiev eparchy]. *Finansy Ukrainy, 12,* 133–146 [in Ukrainian].

Lavrskoe narodnoe uchilishe v Kieve [Lavra Public School in Kyiv] (1870). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 14,* 465–466 [in Russian].

Obzor uchrezhdeniya v Rossii pravoslavnyh monastyrej so vremeni vvedeniya shtatov po duhovnomu vedomstvu (1764–1869 gg.) [Review of the establishment of Orthodox monasteries in Russia since the introduction of staffing by spiritual department (1764–1869)] / Sost. N. Grigorovich (1869). Sankt-Peterburg [in Russian].

O shkolah pri monastyryah Kievskoj eparhii [About schools at monasteries of the Kyiv eparchy] (1886). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 21*, 960–965 [in Russian].

Ot soveta psalomshicheskogo klassa pri Kievo-Mihajlovskom monastyre [From the council of the psalm-reading class at the Kiev-Mikhailovsky Monastery] (1909). *Kievskie eparhialnye*

vedomosti, 29, 389 [in Russian].

Otchet o sostoyanii Lebedinskogo zhenskogo duhovnogo professionalnogo uchilisha za 1898–1899 uchebnyj god [Report on the state of the Lebedinsky Women's Theological Professional School for the 1898-1899 academic year] (1900). *Kievskie eparhialnye vedomosti, 3,* 38 [in Russian].

Preobrazhenskij, I. (1897). *Otechestvennaya cerkov po statisticheskim dannym s 1840-1841 po 1890-91 gg.* [The Russian Church according to statistics from 1840-1841 to 1890-91]. Sankt-Peterburg [in Russian].

Razumovskij, M. (1906). Nedochety sovremennogo uchebno-vospitatelnogo stroya eparhialnyh zhenskih uchilish [Shortcomings of the modern educational system of diocesan girls' schools]. *Cerkovno-obshestvennaya zhizn, 27-31*, 16 [in Russian].

Rukovodstvennye dlya pravoslavnogo duhovenstva ukazy Svyatejshego Pravitelstvennogo Sinoda. 1721–1878 g. [Guiding decrees for the Orthodox clergy of the Holy Governing Synod. 1721-1878]. (1879). Moskva [in Russian].

Yanchuk, M. (2018). Pidhotovka uchytelskykh kadriv u tserkovno-uchytelskykh shkolakh naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia [Training of teaching staff at church-teacher schools like the 19th century - at the beginning of the 20th century]. *European philosophical and Historical Discourse*, *4 (3),* 79-85 [in Ukrainian].